

فصلنامه ژئوپلیتیک - سال هجدهم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۱ Scopus

صص ۱-۳۰

تبیین ادراک ژئواکونومی کشورهای همجوار نسبت به دولت منطقه‌ای

کردستان عراق

جمال احمدی سیلوه - دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

دکتر محمدرضا حافظنیا - استاد جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

دکتر ریواز قربانی نژاد - استادیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۱۸

DOR:20.1001.1.17354331.1401.18.67.1.1

چکیده

فضاها و مناطق با دارا بودن ارزش‌ها و منابع سیاسی ماهیت ژئوپلیتیکی پیدا می‌کنند و بر تصور(ادراک) ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی تاثیرگذارند و عامل شکل‌گیری الگوهای ژئوپلیتیکی در روابط هستند. دولت منطقه‌ای کردستان مصداق فضاها و مناطق جغرافیایی می‌باشد که امروزه به عنوان عنصری فعال و پیش‌رو در معادلات منطقه‌ای بر ادراک ژئوپلیتیکی کشورها و بازیگران همجوار تاثیرگذار بوده و متقابلاً از آنها تاثیر می‌پذیرد. متغیرهای اقتصادی (ژئواکونومیکی) متداول‌ترین مبانی ادراک ژئوپلیتیکی در مراودات کشورها و بازیگران سیاسی در ارتباط با مناطق و فضاها ژئوپلیتیکی محسوب می‌شوند. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی با استناد به گزاره‌های معتبر کتابخانه با رویکرد اقتصادی ۲۱ متغیر ژئوپلیتیکی در ارتباط با تبیین ادراک ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی و کشورهای همجوار شناسایی شده‌اند. بر اساس مقایسه تطبیقی مولفه‌ها و شناسه‌های یافت‌شده می‌توان گفت با وجود برخی تفاوت‌های اساسی در علایق و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی میزان اشتراک و مشابهت در علایق و دغدغه‌ها نمود بیشتری دارد. پس با وجود رقابت و ناسازگاری در پاره‌ای از زمینه‌ها در فضای ژئوپلیتیکی منطقه کردستان میان بازیگران همجوار، زمینه‌های اتحاد و همکاری استراتژیک فراهم بوده و در نهایت نوع الگوهای رفتاری در روابط ژئوپلیتیکی مبتنی بر تعامل و همگرایی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: ژئوپلیتیک، ادراک ژئوپلیتیکی، بنیاد اقتصادی، تهدید، علایق و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی.

۱. مقدمه

ادراک و تبیین ادراک ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی نسبت به بنیادها و ارزش‌های سیاسی موجود در مناطق و فضاهای جغرافیای از مباحث مطرح در جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک می‌باشد. ارزش‌ها و مبانی ژئوپلیتیکی شناخته‌شده در روابط میان کشورها و بازیگران سیاسی بر اساس مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته شامل طیفی از متغیرها و داده‌ها با ابعاد فرهنگی اجتماعی، طبیعی، زیستی، سیاسی، نظامی و اقتصادی (ژئواکونومی) می‌باشند.

بازیگران سیاسی و کشورها با ارزیابی از شرایط جغرافیایی و فضای ژئوپلیتیکی نمی‌توانند برداشت‌های ذهنی همسان و همسو نسبت به منابع موجود در فضا داشته باشند، به همین دلیل کشورها بر مبنای فیلترهای فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی خود محیط را ادراک می‌کنند و نتیجه برداشت‌ها و تصورات ذهنی در ارتباط با منابع و ارزش‌ها، سبب بروز نوع علائق و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی یا تهدیدها و فرصت‌ها می‌باشد که نوع الگوهای رفتاری مبتنی بر تعامل و همسویی یا تنازع و ناسازگاری را بدنبال دارد. متداول‌ترین مبانی ادراکی در قرن بیست و یکم داده‌های زیست‌محیطی و اقتصادی می‌باشند، که در بسیاری از موارد اسباب رقابت و تنش در سطح جهانی و منطقه‌ای بوده و هستند. دولت منطقه‌ای کردستان عراق در طی دو دهه اخیر بعنوان پدیده‌ای دینامیک و پیشرو با برخورداری از ساخت‌ها و منابع متنوع ژئوپلیتیکی نظیر ساختار سیاسی، وضعیت گذرگاهی، منابع و انرژی، توریسم، تجارت و قاچاق کالا، نژاد و فرهنگ و... در شبکه‌ای از سیستم‌های متنوع گرفتار آمده تحولات آن محصول درون‌داد سیستم‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌باشد. دولت منطقه‌ای کردستان خود به عنوان یک سیستم با اجزا و عناصر دیگر منطقه تعامل داشته و از آن تاثیر پذیرفته و متقابلاً بر آن تاثیر می‌گذارد. این سیستم در تحولات منطقه‌ای و جهانی نقش آفرینی نموده و بر الگوهای رفتاری و روابط ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی؛ تقابل و واگرایی، همسویی و همگرایی تاثیرگذار است نظیر آنچه هنگام برگزاری همه‌پرسی ۲۰۱۷ در فضای ژئوپلیتیکی منطقه شاهد بودیم.

شکل (۱): نقشه دولت منطقه‌ای کردستان و مناطق تحت کنترل

(Source: Kurdistan Regional Government area of control Chapman, 2008)

این پژوهش با تاکید بر منابع و متغیرهای اقتصادی (ژئواکونومی) درصدد تبیین مولفه‌ها و شناسه‌هایی می‌باشد که بر ادراک و الگوهای رفتاری در روابط سیاسی کشورها و بازیگران سیاسی تاثیرگذار بوده، تا از آن طریق بتوان میزان و نوع علایق و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی همسایگان (ترکیه، ایران و سوریه) را نسبت به دولت منطقه‌ای کردستان بر اساس گزاره‌ها و منابع بالا دستی شناسایی نمود. سوال تحقیق بدین صورت ارائه می‌گردد: ادراک ژئوپلیتیکی کشورهای همجوار نسبت به دولت منطقه‌ای کردستان با تاکید بر شناسه‌ها و مولفه‌های اقتصادی چگونه است؟

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر ماهیت، بنیادی - کاربردی و از لحاظ روش توصیفی و تحلیلی است. مبانی اطلاعات برگرفته از اسناد معتبر و بالادستی با توجه به منابع گسترده داخلی و خارجی به حالت کتابخانه‌ای می‌باشد. مبنای ارزیابی، تبیین مولفه‌ها و شناسه‌هایی بوده که از گزاره‌های معتبر

کتابخانه‌ای استناد شده‌اند.

۳. مباحث و مفاهیم نظری چارچوب تحقیق

۳-۱. ژئوپلیتیک، ادراک ژئوپلیتیکی (تصور ژئوپلیتیکی)

ژئوپلیتیک علم مطالعه روابط متقابل قدرت و سیاست با جغرافیا و کنش‌های ناشی از ترکیب آنها با یکدیگر است. بر این اساس جغرافیا در سه حوزه فضا، محیط و انسان‌ها مورد توجه قرار گرفته است. عنصر سیاست نیز در سه حوزه ایدئولوژی و اندیشه سیاسی، ساختارها و سیستم‌ها سیاسی مدنظر می‌باشد. عنصر قدرت که از سوی بازیگران سیاسی اعم از دولت‌ها، سازمان‌ها، افراد و غیره به کار گرفته می‌شود در مقیاس‌های مختلف محلی، ملی و بین‌المللی، شامل ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی، علمی، تکنولوژیکی، ارتباطی - رسانه‌ای و غیر آن می‌باشد. عنصر قدرت در هر سطح و بعدی چه از نظر تولید و چه از نظر کاربرد و چه از نظر الگوی پخش و رده‌بندی، به نحوی از عناصر دیگر یعنی جغرافیا و سیاست متأثر بوده و متقابلاً بر آنها تاثیر می‌گذارد (Hafeznia, 2014: 68). از این رو مطالعه، شناخت و پردازش مکان‌ها و فضاها جغرافیایی در حوزه مطالعه ژئوپلیتیک بوده، مناطق و نواحی با دارا بودن ارزش‌های جغرافیایی بستر رقابت کشورها و واحدهای سیاسی تلقی می‌شوند. کشورها و بازیگران سیاسی در راستای دستیابی به اهداف و فرصت‌ها بر اساس تصور و برداشت از محیط خود عمل می‌کنند. پس می‌توان گفت یک رابطه دوسویه برقرار است کارکرد جغرافیا و بار جغرافیایی بر عملکرد بازیگران سیاسی و از طرف دیگر عملکرد عاملین و بازیگران سیاسی بر فضاها و مناطق قابل تامل و نظر است. منظور از ادراک، ادراک و ذهنیت، اشخاص، نهادها و بازیگران سیاسی از موقعیت، ویژگی‌ها و محتوای مکان‌ها و فضاها جغرافیایی (اعم از میکرو یا ماکرو) بر اساس منافع مورد نظر خود پیدا می‌کنند. اصطلاح ادراک ژئوپلیتیکی در جغرافیای سیاسی حول مفهوم تصور ژئوپلیتیک شکل می‌گیرد (Hafeznia, 2017, 229).

حکومت‌ها و دولت‌ها به عنوان بزرگ‌ترین بازیگران سیاسی، خط‌مشی، سیاست‌ها و الگوهای

رفتاری خود نسبت به مکان‌ها و فضاها، جغرافیایی دیگر را بر اساس تصور و تصویر ژئوپلیتیکی ادراک شده خود از آن شکل می‌دهند. بطوری که عمل سیاسی یک کشور نسبت به کشور دیگر ناشی از تصویر ژئوپلیتیکی آن می‌باشد. تصویر ژئوپلیتیکی اساس سیاست خارجی و سیاست دفاعی یک کشور را نسبت به کشور دیگر ترسیم می‌نماید. در مقیاس کوچکتر حتی انتخاب مقصد گردشگری از سوی افراد، تابع تصویر ژئوپلیتیکی آنان است. انسان‌ها رفتار خود را نسبت به فضاها و مکان‌های جغرافیایی دیگر بر اساس تصور و ادراکی که نسبت به آنها دارند بروز می‌دهند (Hafeznia, 2017, 230). نمودهای سیاسی تصور ژئوپلیتیکی (ادراک ژئوپلیتیکی) از سوی بازیگران در شکل‌های تسلط بر مکان، فضا و منابع، حذف رقبا و به چالش کشاندن آنها، تصرف قدرت و تغییر در موازنه‌های قدرت سیاسی، ژئوپلیتیکی و راهبردی، فریفتن شهروندان در فرایندهای انتخاباتی، اتخاذ سیاست‌های ملی توسط حکومت‌ها و حتی تازش و اشغالگری نظامی به کشورهای دیگر در همه مقیاس‌های محلی، شهری، کشوری، منطقه‌ای و جهانی مشاهده می‌شوند (Hafeznia and Kavianirad, 2014: 68). مبنای شکل‌گیری ادراک ژئوپلیتیکی منابع، مبانی جغرافیایی و داده‌های طبیعی بوده که از آن به سرچشمه‌های قدرت یاد می‌شود منابع قدرت باعث شکل‌گیری کنش‌ها، تعامل و رقابت ملت‌ها و جوامع در روابط بین‌الملل هستند. جوامع و کشورها بر اساس ارزیابی از موقعیت خود جهت استفاده از منابع و امکانات موجود اهداف خاصی را تعقیب می‌کنند. بسیاری از مبانی ادراکی منشاء جغرافیایی دارند و شاید متداول‌ترین نوع این تصورات داده‌های زیست‌محیطی و اقتصادی می‌باشند، این امر در بسیاری از موارد اسباب رقابت و تنش در سطح جهانی و منطقه‌ای بوده است. در قرن بیست و یکم مسائلی از قبیل مرز، سرزمین، رشد افسار گسیخته جمعیت، منابع طبیعی، خشکسالی و گرسنگی، مهاجرت‌های دسته جمعی، مذهبی، نژادی قومی و قبیله‌ای و شرایط زیست‌محیطی ذهنیت و رفتار سیاستمداران و بازیگران را در سطوح چندگانه تحت تاثیر قرار داده است (Collins, 1998: 287). بنیاد اقتصادی^۱ از مهم‌ترین منابع و داده‌های جغرافیایی موثر بر ادراک ژئوپلیتیکی در روابط کشورها و بازیگران سیاسی هستند.

۳-۲. بنیاد اقتصادی

امروزه در اختیار داشتن امکانات اقتصادی وسیع و سرزمین‌های غنی به لحاظ منابع اقتصادی یک مزیت عمده برای هر کشوری محسوب می‌شود بر روابط ژئوپلیتیکی تاثیرگذار است. به همین خاطر، توان ارضی و مرزی بین کشورها علاوه بر بعد استراتژیک از بعد اقتصادی نیز برخوردار است. رقابت کشورهای چین، تایوان، ویتنام، فیلیپین، برونئی و مالزی بر سر مالکیت جزایر اسپراتلی^۱ در دریای چین جنوبی به خاطر غنی بودن این جزایر به لحاظ ذخایر نفت و گاز زیر زمینی و مواد معدنی می‌باش (Valencia, 1995: 98). نمونه دیگر رقابت کشورهای آرژانتین، استرالیا، بریتانیا، شیلی، فرانسه، نیوزلند و نورژ بر سر مالکیت و حاکمیت قطب جنوب^۲ که دارای منابع زیرزمینی غنی هیدروکربنی است، (Noer, 1996: 103; Collins, 1998: 290-292) از مصادیق اقتصادی بوده که بر ادراک و رفتار ژئوپلیتیکی کشورها و ملت‌ها اثرگذار است.

۳-۳. نوع تهدیدات ادراکی یک حکومت و تهدیدات اقتصادی^۳

تهدید در برابر امنیت قرار می‌گیرد. به عبارتی تهدید، امنیت را به چالش کشیده و آن را نفی می‌کند. در واقع امنیت تابع نوع، میزان و شدت تهدید قرار دارد. تهدید احساس ترس و نگرانی است که در اثر عمل یک یا چند بازیگر، در وجود بازیگران دیگر شکل می‌گیرد و می‌تواند موجودیت، منافع و ارزش‌های اساسی، انسجام، اتحاد و یکپارچگی یک بازیگر یا ملت و کشور را مورد هدف قرار دهد. پس با توجه به عوامل موثر بر شکل‌گیری و بازتاب‌های اجرایی، تهدید یک مقوله ژئوپلیتیکی به حساب آید که نتیجه تعامل عناصر بنیادین جغرافیا، سیاست و قدرت می‌باشد (Hafeznia, 2017: 460). تقسیم‌بندی تهدیدات پیش‌روی یک حکومت با توجه به بعد ادراکی آن، رایج‌ترین رویکرد در تقسیم‌بندی تهدید به حساب می‌آید که در آن عامل تهدید با توجه به حوزه‌ای که تهدید در آن عمل می‌نماید، مورد شناسایی قرار می‌گیرد. بر این اساس، تهدیدات پیش‌روی یک حکومت را می‌توان به شش گروه تهدیدات ادراکی: تهدیدات سیاسی، تهدیدات اقتصادی، تهدیدات نظامی، تهدیدات اجتماعی، تهدیدات فرهنگی، تهدیدات

1. Spratly Islands

2. Antarctic

3. Economic Threats

زیست‌محیطی و تهدیدات فناورانه تقسیم نمود. «باری بوزان»^۱ در کتاب «مردم، دولت‌ها و هراس»^۲، تنها به چهار گروه اول یعنی تهدیدات سیاسی، اقتصادی، نظامی و اجتماعی اشاره می‌کند (Ghorbaninejad, 2013: 93). حوزه اقتصاد به دلیل وجود رقابت شدید بر سر منافع از جمله حوزه‌های چالش‌برانگیزی است که درون آن طیف متنوعی از اقدامات را اعم از رقابت، مخالفت، تعارض و... می‌توان جست‌وجو نمود. کمک‌های اقتصادی، کارکردهای دوگانه‌ای دارد و به صورت توأمان تولید تهدید و فرصت می‌نمایند (Mandel, 2000: 123-140). تهدید اقتصادی با استفاده از روش‌ها و ابزارهای اقتصادی صورت می‌پذیرد. این نوع تهدید به عنوان جایگزین تهدید نظامی و ماقبل آن مورد استفاده قرار می‌گیرد. نظیر تحریم اقتصادی، تخریب سرچشمه و منابع تولید، منع سرمایه‌گذاری، کاهش منابع ارزی، تشدید تنگناهای جریان پول بویژه در سطح بین‌المللی، افزایش تعرفه‌های گمرکی، کاهش ارزش صادرات، تغییر سطح مبادلات تجاری و غیره (Hafeznia, 2017: 462) مناطق و فضاها جغرافیایی با دارا بودن ارزش‌های اقتصادی و ژئواکونومیکی در راستای دستیابی به تهدیدها یا فرصت‌ها بر تمایلات ادراکی (علاق و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی) بازیگران سیاسی، کشورها و ملت‌ها تاثیر گذارند.

۴-۳. تعلق یا علايق ژئوپلیتیکی، دغدغه‌ها (نگرانی‌های) ژئوپلیتیکی

عبارتست از، مکمل‌های فضائی و جغرافیایی مفروض در ماورای مرزهای کشورها که به لحاظ ساختاری از تجانس برخوردار بوده و به لحاظ کارکردی تأمین‌کننده نیازها و کاستی‌های آنها محسوب می‌گردد. تعلق ژئوپلیتیکی به نوعی زیربنای علائق، اهداف و منافع ملی کشورها را تشکیل می‌دهد و ناظر بر مواردی هست که به مثابه عامل قدرت و یا فرصت، یا با تمام یا بخشی از خصیصه‌های طبیعی و انسانی کشور تجانس و همگونی دارند و یا دارای ماهیت کارکردی هستند که تأمین‌کننده احتیاجات کشور در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، تجاری، ارتباطی، فرهنگی، اجتماعی، دینی، علمی، تکنولوژیکی، نظامی، امنیتی، حیثیتی یا زیست‌محیطی می‌باشند، و کشور به آنها دلبستگی و علاقه دارد. در حیطه مفهوم تعلق ژئوپلیتیکی فهرست گسترده‌ای از

---

1. Barry Buzan

2. People, States and Fear

مکمل‌های فضای جغرافیایی را می‌توان تنظیم نمود که برای نمونه به موارد زیر اشاره می‌شود: یک گروه اقلیت هم‌کیش یا هم‌زبان و هم‌فرهنگ در کشور دیگر؛ یک فضای جغرافیایی مرتفع و مسلط بر کشور (بلندی‌های جولان-قفقاز - کشمیر)؛ سرچشمه رودخانه‌ها؛ مسیر حرکت بادهای بارانزا؛ یک جزیره؛ مسیر تأمین واردات کشور؛ بندرگاه‌ها و مسیرهای انتقال صادرات (نفت، گندم)؛ شبکه‌های ارتباط مخابراتی، اینترنتی و حمل و نقلی؛ مراکز فروش کالاها و خدمات (بازارهای نفتی)؛ مراکز تأمین واردات (قطعات، ماشین‌آلات، گندم، دارو و اسلحه)؛ حزب سیاسی طرفدار (لبنان)؛ آثار باستانی و تاریخی؛ اشتراک زبانی؛ آداب و رسوم مشترک (عید نوروز)؛ مشارکت در پروژه ساخت خطوط لوله، مجتمع صنعتی؛ اقلیت قومی معارض؛ حکومت رقیب؛ پیروزی تیم ملی؛ اعتبار پول ملی در برابر ارزهای معتبر بین‌المللی؛ خروج قدرت رقیب از کشور همسایه؛ نفوذ در ارکان کشور همسایه؛ پروژه‌های مشترک مرزی با همسایگان (بازارچه‌های مرزی)؛ کاهش یا افزایش تعرفه‌های گمرکی؛ افزایش مشتریان کالا و خدمات در خارج از مرزها؛ و موارد متعدد دیگر. در نقطه مقابل علاقه ژئوپلیتیکی، دغدغه و نگرانی ژئوپلیتیکی قرار دارد و آن عبارتست از: عوامل و متغیرهای جغرافیایی موجود در مکان‌ها و فضاهای درونی و برونی که به مثابه تهدید یا خطر و نیز ضعف برای حیات و فعالیت بازیگران سیاسی از جمله کشورها و دولت‌ها ایفای نقش می‌کنند. کشورها و بازیگران سعی می‌کنند به روش‌ها و اشکال مختلف آنها را از بین ببرند و یا میزان تأثیر آنها را بر حیات ملی و ارزش‌های مورد نظر خود کاهش دهند (Hafeznia, 2017: 197).

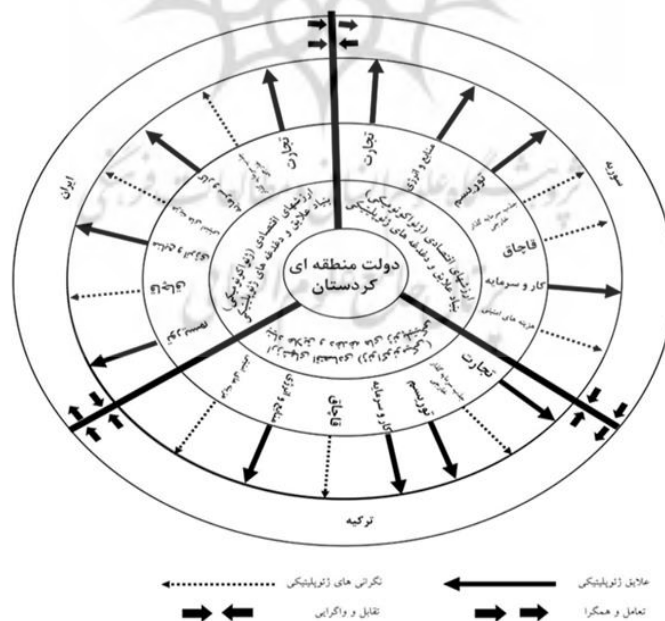
۳-۵. تعیین متغیرهای مدل نظری

فضاها و مناطق جغرافیایی اساساً به لحاظ پارامترهای اقتصادی (ژئواکونومی) بر ادراک محیطی بازیگران سیاسی در یک مکانیسم ارتباطی چندسویه مبتنی بر جغرافیای کشورها، سبب شکل‌گیری تفاوت و تشابهات ادراکی در روابط کشورها هستند. همین مشابهت‌ها و تفاوت‌های ادراکی نسبت به فضاهای جغرافیایی بنیاد شکل‌گیری فرصت‌ها و تهدیدها تلقی می‌شوند نوع علایق و نگرانی‌های خاص ژئوپلیتیکی میان بازیگران سیاسی را به دنبال دارند. احساس، علایق و نگرانی‌های ژئوپلیتیکی بازیگران نسبت به فضاها و مناطق، عامل جهت‌دهی کنش سیاسی

بازیگران در سطوح چندگانه می‌باشد. در صورت تشابهات ادراکی و علایق مشترک در فضای ژئوپلیتیکی شاهد نگرش و رفتار همسو (همگرایی و همکاری، تعامل) در روابط کشورها و بازیگران سیاسی هستیم در غیر این صورت رفتار و روابط میان کشورها و بازیگران سیاسی نسبت به فضاها و مناطق مورد نظر منجر به الگوهای رفتاری متعارض (رقابت و منازعه) می‌گردد. بر اساس مدل مفهومی زیر می‌توان گفت دولت منطقه‌ای کردستان مصداق فضاها یا جغرافیایی، واقع در کانون سیستم‌های ملی ایران، ترکیه و سوریه است، کشورهای همجوار بنا به ویژگی‌ها و بافت خاص جغرافیایی، موقعیت مکانی و زمانی نمی‌توانند نسبت به مبانی و ارزش‌های اقتصادی موجود در دولت منطقه کردستان برداشت و تصور ذهنی یکسان و همسو داشته باشند. این گونه برداشت‌های ذهنی سبب شکل‌گیری تفاوت‌ها و تشابهات ادراکی (ادراک ژئوپلیتیکی) در روابط بازیگران سیاسی بوده و سبب نوع الگوهای رفتاری مبتنی بر تعامل و همسویی یا تقابل و واگرایی می‌گردد.

شکل (۲): مدل مفهومی ادراک ژئوپلیتیکی کشورهای همجوار نسبت به دولت منطقه‌ای کردستان با رویکرد اقتصادی (ژئواکونومیک)

۴. یافته‌های تحقیق

۴-۱. ارزش‌های اقتصادی دولت منطقه‌ای کردستان

منطقه کردستان عراق، به خاطر داشتن موقعیت برتر ژئواکونومیکی، در کنار جاذبه‌های توریستی و موقعیت گذرگاهی در چارچوب کشور عراق از جایگاه قابل توجهی برخوردار است (Farajirad and Ghorbaninejad, 2016:1). این موقعیت به دلیل امنیت در سرمایه‌گذاری و نیز منابع سرشار انرژی به اندازه‌ای مهم است که ایران و به خصوص ترکیه به هیچ‌وجه حاضر به از دست دادن آن نیستند (Peshgahefard and Karimi, 2019:1040). اساساً ترک‌ها بیش از دیگر کشورهای همسایه اقلیم به دنبال رابطه اقتصادی با اقلیم کردستان هستند تا توان عملیات تأثیرگذاری بیشتری را بر اقلیم داشته باشند. اکنون ۱۷ درصد بودجه کل عراق به اقلیم کردستان اختصاص دارد (Paaschea and Mansurbegb, 2014:5). کردستان تنها ناحیه‌ای در عراق است که از رشد اقتصادی ثابت برخوردار است (Kaviani Rad, 2008:95). نرخ رشد اقتصادی اقلیم کردستان در سال ۲۰۱۱ در میان رکود اقتصادی بیشتر کشورهای جهان به ۸ درصد رسید و بر اساس برآوردهای صندوق بین‌المللی پول، با رشد ۱۲ درصدی، این منطقه به دومین اقتصاد روبه رشد جهان تبدیل خواهد شد (Mohammadi, 2015:208). سیاست صلح‌جویانه و قدرت‌سازگاری این حکومت با نظام بین‌الملل دستاوردهای مثبتی در زمینه‌های اقتصادی برای این منطقه داشته است (Hatami and Sanyar, 2017:91). با توجه به نقش نفت و اهمیت ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک اقلیم کردستان، می‌توان این ادعا را داشت که اقلیم کردستان برای غرب، اهمیتی اقتصادی-امنیتی یافته است. اگر کردها بتوانند از بحران‌هایشان عبور کنند، معیارهای بیشتری را کسب کنند، سرمایه مالی زیادی را به گردش بیندازند و منافع سرمایه‌گذاران بین‌المللی بسیاری را درگیر خود کنند، امکان حمایت جامعه بین‌الملل از طرح استقلال بالاتر خواهد رفت (Nikfar and Mahidashti, 2015:188). اوج فعالیت‌های اقتصادی اقلیم کردستان از سال ۲۰۰۳ به بعد بود که با سرعتی باورنکردنی توانستند از نظر اقتصادی به سطح قابل قبولی دست پیدا کنند (Nasri and Rezai, 2013:36). کردستان عراق تا سال ۲۰۱۴ در اوج شکوفایی بود، اما با ظهور داعش (۲۰۱۴)، کردها با حکومت مرکزی عراق بر سر بودجه و مناطق مورد

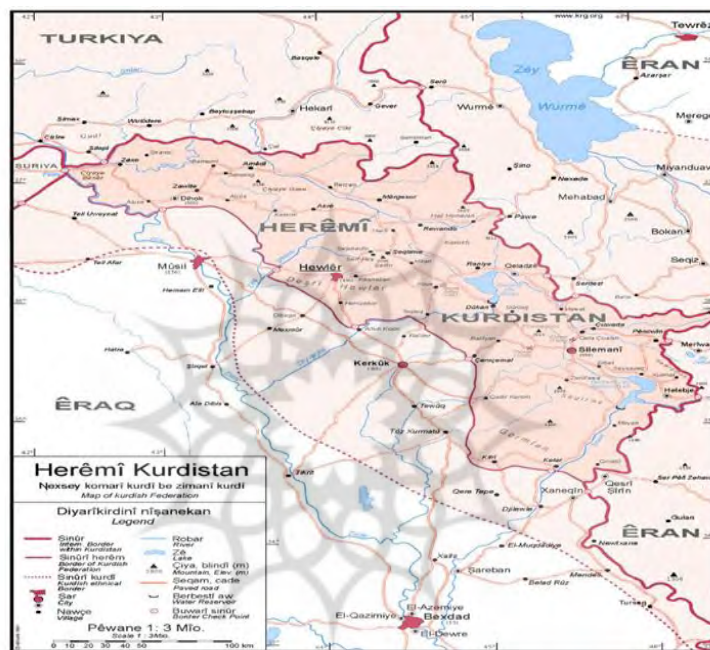
مناقشه دچار اختلاف شدند. این وضعیت نتایجی چون انزوای ژئوپلیتیکی تحمیلی و تحریم تجاری توسط ترکیه و ایران را در پی داشت (Peshgahefard and Karimi,2019:1029). این وضعیت با تصویب بودجه توسط هیئت وزیران عراق و کاهش سهم اقلیم کردستان از ۱۷ درصد به ۱۲/۸ درصد (بودجه ۲۰۱۸) وخیم تر شد و اقلیم کردستان را در پرداخت حقوق کارمندان و نیروهای پیش مرگ دچار مشکل کرد. نیچروان بارزانی نخست وزیر اقلیم کردستان که پس از کناره گیری مسعود بارزانی مسئولیت اقلیم کردستان را برای مذاکره و عادی سازی روابط با بغداد و کشورهای همجوار بر عهده گرفت، در پایان سال ۲۰۱۷ اعلام کرد که اقتصاد بحرانی اقلیم کردستان، با نصف شدن صادرات نفت، با مشکلات بیشتری روبه رو خواهد شد. همچنین بر اساس گزارشی، صادرات نفت اقلیم کردستان پس از همه پرسی از ۶۵۰۰۰۰ بشکه به ۲۵۰۰۰۰ بشکه کاهش یافت (Peshgahefard and Karimi,2018:1042).

۱-۱-۴. منابع

کردستان عراق از نظر منابع طبیعی، دارای خاکی حاصلخیز، نفت، گاز، فلزات و مواد معدنی فراوان است (Ghorbani,2012:32). جدای از نفت، کشف ذخایر عظیم کروم، آهن و مس در مناطق کردنشین که اهمیت جهانی دارند، کردستان را در کانون ژئواکونومیک- ژئواستراتژیک جهانی قرار داده است (Larzief,2001:10-11) بزرگترین ذخایر گوگرد جهان در شرق، واقع در جنوب غرب اربیل در کردستان عراق قرار دارد (Farajirad and Ghorbaninejad,2016:11). کشاورزی به دلیل وجود زمین های حاصل خیز و گردشگری به عنوان یکی از درآمدها، از جایگاه ویژه ای برخوردار است (Hatami and Sanyar,2017:91). هر چند تاکنون سرمایه گذاری چندانی در بخش کشاورزی کردستان انجام نگرفته است، اما با دارا بودن زمین های مناسب برای کشاورزی در مقایسه با کشورهای خاورمیانه از وضعیت بهتری برخوردار است. وجود منابع و پتانسیل های قوی در دیگر مناطق کردنشین هم قابل توجه است. برای نمونه در کردستان ترکیه، ۲۱ درصد دامها، ۵۰ درصد مس، ۷۰ درصد کروم، ۷۵ درصد آهن، ۳۵ درصد منگنز و ۷۵ درصد باربیتین، همچنین مقدار قابل توجهی نفت و سنگ نمک استخراج شده در سطح ترکیه، از این منطقه به دست می آید (Mehrabi and Ghamparvar,2011:191). این در حالی است که کردستان

ترکیه از فقیرترین نقاط این کشور به حساب می‌آید و حتی بعد از سرمایه‌گذاری‌های فراوان دولتی، تنها چهار درصد تولید ناخالص داخلی را تولید می‌کند که فقط دو درصد آن تولید صنعتی است.

شکل (۳): نقشه موقعیت هیدروپلیتیکی دولت منطقه‌ای کردستان

(Source: www.kurd.us)

۲-۱-۴. انرژی

منطقه کردستان به لحاظ ژئوپلیتیک انرژی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد (Mohammadi and khaledi,2011:41) چرا که حدود ۵۰ درصد از ذخایر انرژی عراق در این مناطق واقع است (Hatami and Sanyar,2017:90; Faraji and Ghorbaninejad,2016:10). کارشناسان ذخایر نفتی حکومت اقلیم کردستان را در حدود ۴۵ میلیارد بشکه برآورد می‌کنند (Evin and et al, 2010:17). حوزه نفتی کرکوک در کردستان عراق و در دامنه‌های کم‌ارتفاع بخش جنوبی رشته کوه زاگرس یکی از بزرگترین حوزه‌های نفتی جهان است. این حوزه نفتی در شمال عراق که ذخایر آن ۱۶ هزار میلیون بشکه برآورده شده، دومین حوزه مهم نفتی بعد از حوزه رومیله در

این کشور است. اهمیت منابع نفتی کردستان تنها در فراوانی حوزه‌های آن نیست، بلکه هزینه استخراج بسیار پایین چاه‌های نفت کرکوک و فراوانی بازده آن‌ها، ارزش دوچندانی را به آن بخشیده است (Farajirad and Ghorbaninejad, 2016:7). بیش از نیمی از منابع شناخته شده گاز عراق نیز در مناطق کردنشین قرار دارد (Ahmadi, 2005:71). نفت و گاز از مهم‌ترین منابع اقتصادی منطقه کردستان است که سرمایه‌گذاری بسیاری در آن انجام شده است (Gunes, 2019:22). عراق ۱۱۱ میلیارد بشکه نفت دارد که تقریباً یک دهم تمام ذخایر کشف شده جهان است (Mohammadi and Khaledi, 2011:45). بر اساس اظهارات آشتی هورامی، وزیر منابع طبیعی حکومت اقلیم کردستان، ذخیره گازی این منطقه چیزی حدود ۲/۸ تا ۵/۷ تریلیون مترمکعب تخمین زده می‌شود (Tahir, 2012). کارشناسان اتحادیه اروپا هم تخمین می‌زنند که کردستان عراق دارای رقمی بین ۵ تا ۱۰ میلیارد متر مکعب گاز طبیعی در سال باشد (Olson, 2006:33). حکومت اقلیم قرارداد اکتشاف خود را برای اولین بار با شرکت نروژی DNO در سال ۲۰۰۴ امضا کرد (Paz, 2011:22). با فراهم شدن شرایط، در دسامبر ۲۰۱۱، اکسون موبیل^۱ بزرگ‌ترین شرکت تجاری در جهان، وارد حکومت اقلیم شد. البته بر اساس آمارها تا سال ۲۰۱۲، ۴۸ قرارداد با ۳۲ شرکت امضا شده است (Crisis Group, 2012). میزان تولید نفت روزانه این منطقه در سال ۲۰۱۳، ۳۰۰ هزار بشکه، در شش ماهه اول سال ۲۰۱۵، ۸۵۰ هزار بشکه، در شش ماهه دوم سال ۲۰۱۵، یک میلیون بشکه، در اکتبر سال ۲۰۱۶، ۶۰۰ هزار بشکه، (Ministry of Natural Resources of KRG, 2020). اقلیم با بستن قراردادهای اکتشاف و فروش نفت و کسب درآمد در سطح بین‌الملل، عملاً مستقل از بغداد عمل می‌کند و با گسترش روابط اقتصادی و سیاسی با کشورها به دنبال کسب استقلال اقتصادی از بغداد است (Stansfield, 2013:268). عراق هم اعلام کرد فروش نفت به طور مستقیم را مغایر با استقلال کشور می‌داند، اما با اعلام این شرط که درآمدهای ناشی از فروش نفت به حساب حکومت مرکزی واریز شود و با نظارت آن توزیع شود، به صورت محدود اجازه فروش نفت و فعالیت شرکت‌های تجاری بین‌المللی را

در این منطقه صادر کرده است (Katzman, 2013: 18-20). ترکیه فاقد منابع نفت و گاز است و نفت و گاز آن از طریق کشورهای همسایه تأمین می‌شود. همچنین موقعیت راهبردی ترکیه، این کشور را به یک پل طبیعی انرژی، بین حوزه‌های تولیدکننده نفت خاورمیانه از یک طرف و بازارهای مصرف در اروپا از طرف دیگر تبدیل می‌کند (Afshordi, 2002: 73). از سوی دیگر ترکیه برای رقابت با عراق، نگاه ویژه‌تری به اقلیم کردستان دارد و یک منبع مطمئن تأمین انرژی پیدا کرده است (Taspinar and Tol, 2014: 7; Paaschea and Mansurbegb, 2014: 2). ترکیه بدون توجه به حکومت مرکزی عراق، قراردادی نفتی با اقلیم کردستان امضا کرده و در این راه علاوه بر اینکه انرژی مورد نیاز خود را در کمترین زمان و با ارزان‌ترین قیمت به دست می‌آورد، حق ترانزیت صادرات انرژی منطقه کردستان عراق به بازارهای جهانی را نیز مطالبه می‌کند (Peshgahefard and Karimi, 2019: 1035). در آستانه برگزاری فرماندم، اقلیم کردستان به توافقی ۵۰ ساله برای فروش نفت به ترکیه دست یافت (Dastmali, 2016: 174). در این زمینه رفتار ترکیه با کردستان عراق به مثابه رفتار با یک حکومت مستقل بود. اقلیم نیز به دلایلی همانند رهایی از محدودیت جغرافیایی، نیاز به سرمایه خارجی، ایجاد موازنه و تعدیل حکومت مرکزی، تأثیر بر سرنوشت کردهای ترکیه و انتقال انرژی از خاک ترکیه خواهان برقراری رابطه متقابل است (Ahmadian and et al, 2018: 22) کارشناسان معتقدند ترکیه به دنبال منزوی کردن اقتصاد شمال عراق به صورتی است که عملاً توانایی انجام هیچ عملی در خارج از ترکیه را نداشته باشد (Darvishi and Mohammadian, 2013: 167). اما علاوه بر ترکیه و غرب، امروز چین و هند (Irna, 2018; Reuters, 2014; Kurdistan, 2018) و همچنین ایران هم به صف خریداران نفت اقلیم افزوده شده‌اند (Aljazeera.com, 2016; aa.com.tr, 2019).

۳-۱-۴. کار و سرمایه

در اقلیم کردستان، علاوه بر شرکت‌های ایرانی، عربی و ترکی، شرکت‌های چینی و کره‌ای نیز فعالیت می‌کنند. مهم‌ترین رابطه اقتصادی کردها با آمریکا در ارتباط با نفت است. فعالیت شرکت‌های آمریکایی برای استخراج نفت باعث توسعه زیربنای اقتصادی کردستان شده است (Romina and Bidar, 2018: 14). بخش زیادی از رونق اقلیم مربوط به صدور نفت خام

بود و در این راه علاوه بر کمک و سرمایه‌گذاری شرکت‌های نفتی بین‌المللی مانند توتال، شوروون و اکسون موبیل، از کمک کشورهای منطقه مانند ترکیه نیز برخوردار شده است. مقدار نفتی که کردها تا پیش از ظهور داعش در سال ۲۰۱۴ از طریق بندر جیهان ترکیه راهی بازارهای جهانی می‌کردند، حدود ۲۵۰۰۰۰ بشکه بود. لذا اقلیم هم مانند دیگر کشورهای نفت‌خیز منطقه صاحب درآمد هنگفتی شد، اما به جای بهره‌برداری مناسب از آن به ریخت و پاش پرداخت. با ظهور داعش و تسلط کردها بر مناطق مورد مناقشه از جمله کرکوک، میزان صادرات نفت کردها به ۶۵۰۰۰۰ بشکه در روز رسید (Peshgahefard and Karimi, 2019: 1035).

حکومت اقلیم در خصوص جذب سرمایه‌گذاری خارجی و تقویت روابط چندجانبه با کشورهای همسایه از هیچ تلاشی دریغ نوزیدند، چون تجربه مملکت‌داری در شمال عراق به کردها نشان داد که بدون داشتن یک اقتصاد قوی تشکیل یک دولت کرد در عراق ممکن نیست (Zibakalam and Abdollahpour, 2011: 59-75). پیمانکاران ترک حدود ۵,۳ میلیارد دلار تنها در عرصه ساخت و ساز در کردستان عراق سرمایه‌گذاری نموده‌اند. ۸۰ درصد کالاهای در دسترس کردستان عراق، ساخت ترکیه و ۱۲۰۰ شرکت فعال ترک در کردستان عراق و در بخش‌های ساختمان و اکتشاف نفت فعال می‌باشند (Iarrable, 2010: 325). برابر آمارهای رسمی در سال ۲۰۰۹، ۲۰ تا ۲۵ هزار کارگر ترکیه‌ای در زمینه ساخت و ساز در اقلیم مشغول به فعالیت بودند (Philips, 2009: 13). سهم شرکت‌های ایرانی از سه میلیارد دلار سرمایه‌گذاری در کردستان عراق، تنها هشتاد میلیون دلار است. در مقابل ترکیه شرکت‌های خوب و مناسب را برای سرمایه‌گذاری می‌فرستد (Irna, 2013; Tabnak, 2008). تا پایان سال ۲۰۱۱، مجموعاً ۲۱۱۸ شرکت در کردستان مشغول به فعالیت بودند که از این تعداد ۱۲۰۰ شرکت یعنی بیش از ۶۰ درصد آن‌ها مربوط به ترکیه و ۱۹۰ شرکت ایرانی بود. این در حالی است که طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۴ تعداد شرکت‌های ایرانی در حکومت اقلیم ۴۶۰ شرکت بود، اما شرکت‌های ترکیه‌ای ۱۸۲ شرکت بودند (Omar dabbagh, 2012). اقلیم پایین‌ترین نرخ فقر و بیکاری را در عراق دارد. میزان مهاجرت کارگران ایرانی برای کار به اقلیم کردستان هم طی سال‌های اخیر افزایش یافته است (France, 2019; Tabnak, 2019; Rudaw, 2019). طرح این بحث از آنجا اهمیت می‌یابد که

کشورهای همسایه اقلیم با دلایلی چون کنترل بر اقلیم، بهره‌برداری اقتصادی و کسب منفعت، به دنبال نفوذ بیشتر در اقلیم هستند.

۴-۱-۴. تجارت

مقامات دولت منطقه ای کردستان با استفاده از منابع و امکاناتی که در اختیار دارند، تعاملات خود با دیگر کشورها به خصوص کشورهای همسایه را از تهدید به فرصت تبدیل کرده‌اند (Pourkhosravi, 2008:89). کارگزاران سیاسی اقلیم به خوبی می‌دانند ادامه حیات سیاسی و اقتصادی اقلیم بستگی به نوع تعامل با همسایگان دارد. درآمد ناخالص ملی اقلیم کردستان در سال ۲۰۱۱، بالغ بر ۲۳ میلیارد و ۶۰۰ میلیون دلار بوده و طی ۱۰ سال درآمد سرانه ملی از ۵۰۰ دلار به ۵ هزار دلار رسیده است (Nikfar, 2015:190). مبادلات تجاری کشورهای ترکیه، ایران و سوریه با اقلیم کردستان، به طور دقیق روشن نبوده و تنها رسانه‌ها و برخی شخصیت‌های سیاسی و رسمی کشورهای مذکور آن را برآورد کرده‌اند. این در حالی است که حجم مبادلات میان این کشورها با کشور عراق کاملاً مشخص ذکر شده و این نشان می‌دهد، همچنان از نظر اقتصادی دولت مرکزی عراق، اولویت کشورهای همسایه اقلیم است. با این حال گزارش‌های متعدد گویای آن است که حجم مبادلات ایران و ترکیه با کردستان عراق از سال ۱۳۸۶ تاکنون روند صعودی داشته، اما سهم ترکیه بیش از ایران بوده است.

آمارهای به دست آمده نشان می‌دهد، میزان مبادلات تجاری ترکیه و اقلیم کردستان نزدیک ۸ میلیارد دلار است (Rudaw, 2017). به طوری که می‌توان گفت میانگین وارات اقلیم از ترکیه ۸ میلیارد دلار است که از انار گرفته تا ماست، محصولات بهداشتی و سبدهای پلاستیکی و... را شامل می‌شود. با آغاز تهاجم ترکیه به کردهای سوری در سال ۲۰۱۹، فعالان مدنی اقلیم کردستان خواستار ممنوعیت ورود کالاهای ترک شدند (Farsnews, 2019; France, 2019). این موضوع هر چند نشان از اهمیت مسایل هویتی و سیاسی بر اقتصاد دارد، اما به نظر نمی‌رسد بتواند از وابستگی اقتصادی اقلیم به ترکیه کم کند. مبادلات اقتصادی اقلیم با ایران طی ده سال اخیر سالیانه بین ۳ تا ۶ میلیارد دلار است (Irna, 2019; Mehrnews, 2019). اما به طور کلی ترکیه از ایران در حوزه اقتصادی، در اقلیم کردستان فعال‌تر است (Trt, 2017; Rudaw, 2017). روابط اقتصادی

ایران و کردهای عراق مشخصاً به سال‌های مبارزه کردها با رژیم بعث باز می‌گردد و طی این دوره بیشتر نیازهای مناطق کردنشین عراق به ویژه سلیمانیه که مرز بیشتری را با ایران دارد، از طریق جمهوری اسلامی ایران تهیه می‌شد. از سال ۲۰۰۰ به بعد تلاش‌هایی برای بهبود روابط تجاری دو طرف صورت گرفت که نمونه آن ایجاد بازارچه‌های بزرگ مرزی و رسمی نمودن مرز باشماق در مریوان، پرویزخان در کرمانشاه و تمرچین در پیرانشهر است. از میان هفت نقطه مرزی ایران و اقلیم به نام‌های خسروی، باشماق، پرویزخان، نوسود، بانه، قاسم‌رش و حاج عمران، منطقه پرویزخان به جهت همسایگی با استان سلیمانیه فعالیت بیشتری دارد که عمده تجارت این بازارچه با شهرهای کلار، سلیمانیه، موصل، خانقین و کرکوک است (Bahmanabadi, 2014: 155-156). با توجه به تحریم‌های ایران، رشد همکاری صرافی‌های سلیمانیه و اربیل می‌تواند در مبادلات ارزی ایران نقش پررنگ‌تری بازی کنند (Tabnak, 2018; Mehnews, 2019). از مقدار صادراتی که ترکیه و ایران به عراق دارند، تنها ۲۵ درصد آن در اقلیم کردستان می‌ماند و مابقی آن راهی دیگر مناطق عراق می‌شود. حدود ۱۳۵ کارگاه ایرانی نیز در اقلیم کردستان فعالیت تجاری می‌کنند و فرصت‌هایی شغلی در اقلیم کردستان ایجاد کرده‌اند (Peshgahefard and Karimi, 2019: 1043). از سال ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۳ در کردستان عراق حدود ۴۶۰ شرکت ایرانی و ۱۸۲ شرکت ترک وجود داشت، اما در سال ۲۰۱۳ تعداد شرکت‌های فعال ترک در اقلیم به بیش از ۸۶۰ عدد می‌رسد و شرکت‌های فعال ایرانی به کمتر از ۱۰۰ عدد رسیده است. حتی مبادلات مرزی ترکیه با اقلیم گاه چند برابر مبادلات تجاری ایران با شمال عراق است، شکل (۴)، نمودار اختلاف مبادلات تجاری میان دو مرز فعال ابراهیم خلیل در کشور ترکیه و باشماق در کشور ایران را با اقلیم کردستان عراق نشان می‌دهد (The World Bank, 2015: 39). وزیر خارجه ترکیه در یک مصاحبه اعلام کرد: «یک صد هزار نفر از شهروندان کشور ما در اقلیم کردستان عراق مشغول به کار و فعالیت هستند و ما در این منطقه بیش از ۱۵۰۰ شرکت فعال داریم و ۸ میلیارد دلار از حجم ۱۲ میلیارد دلاری مبادلات تجاری ترکیه و عراق، به اقلیم کردستان اختصاص دارد (Dastmali, 2016: 176).

شکل (۴): نمودار مقایسه درآمد دو گمرک ابراهیم خلیل ترکیه و باشماق ایران طی ۲۰ ماه بر حسب دلار (از ژانویه ۲۰۱۳ تا آگوست ۲۰۱۴).

(Source: The World Bank, 2015:39)

۴-۱-۵. قاچاق کالا

مناطق کردنشین خاورمیانه، به لحاظ اقتصادی و توسعه، از مناطق عقب افتاده کشورهای متبوع خود هستند. برای مثال مناطق کردنشین ترکیه تنها ۴ درصد تولید ناخالص داخلی را تولید می کنند که فقط دو درصد آن تولید صنعتی است. بیکاری در این منطقه دو برابر دیگر نقاط (Mohammadi and et al, 2010:133) است (۲۵ درصد). درآمد سرانه استان های کردنشین کمتر از ۰/۱ استانبول است. درآمد ماهانه یک خانواده در کردستان ترکیه حدود ۷۵ دلار است که از متوسط کشور (۱۹۵ دلار) بسیار پایین تر است (Ghasemi, 2007:10). وجود تهدیدات نظامی، رفت و آمدهای غیرقانونی، حضور قاچاقچیان به دلیل قاچاق کالا، گروهک های مخالف حکومت مرکزی، مهم تر از همه توسعه نیافتگی فضاها و سکونتگاه های جغرافیایی، مرزهای مناطق کردنشین را به نقاط دارای خطر مبدل ساخته است که جلوگیری از این بحران ها، تمهیدات و مدیریت های خاصی را از سوی حکومت مرکزی می طلبد (Ghalibaf and et al, 2008:26).

قاچاق کالا در مرزهای غربی ایران یک رویداد ناخوشایند برای مردم و دولت ایران است. به تبع توسعه اقتصادی مناطق مرزنشین و تامین مایحتاج ضروری مردم این مناطق، حل معضلات قاچاق

کالا و افزایش امنیت منطقه (Bahmanabadi,2014:155-156) می‌توانند راهکار مناسبی برای خروج از این وضعیت باشند. مسایلی چون کولبری و متأسفانه گاه کشته شدن کولبران به دلایلی چون شرایط نامساعد جوی و یا درگیری با نیروهای امنیتی از شرایط ناراحت کننده در منطقه است. وجود قاچاق کالا در مناطق کردنشین و روی آوردن آن‌ها به این سمت یک واقعیت اساسی در منطقه است. البته این موضوع دارای زوایا و تبعات گوناگونی برای کشورهای همسایه و اقلیم است (Isna,2018; Irna,2018; Aljazeera,2017). قاچاق اسلحه، طلا، ارز، سوءاستفاده از کارت‌های بازرگانی مرزنشینان، قاچاق سوخت و دخانیات و تولید برندهای ایرانی در اقلیم کردستان، ورود بخش اعظم مشروبات الکلی از اقلیم کردستان عراق به کشور از دغدغه‌های دولت ایران است (Irna,2014; Mehrnews,2014; Isna,2018). در سال ۲۰۰۹، وزارت خزانه‌داری آمریکا پژاک و پ.ک.ک را به اتهام دست داشتن در ترانزیت و قاچاق مواد مخدر برای تامین مالی در فهرست گروه‌های تروریسم قرار داد (Aljazeera,2019; Tabnak,2011; Reuters,2009). البته برخی رسانه‌های منطقه‌ای، دولت اقلیم را به قاچاق سازماندهی شده، به ویژه در زمینه نفت اقلیم و سوریه و مشروبات الکلی متهم می‌کنند. به همین منظور دولت ترکیه نیز از سال ۲۰۱۵ اقدام به ساخت دیواری به طول ۸۲۶ کیلومتر در مرزهای خود با سوریه نموده است. ساخت دیوار مرزی با سوریه به عنوان بخشی از اقدامات دولت ترکیه برای افزایش امنیت در مرزها و نیز مبارزه با قاچاق و عبور غیرقانونی از مرزهای این کشور صورت گرفته است (Reuters,2016; Dailysabah,2018; Tabnak,2018).

۶-۱-۴. تورسیم

هر چهار کشور ایران، ترکیه، عراق و سوریه، به لحاظ ویژگی‌ها و جذابیت‌های توریستی از ظرفیت‌های بالایی برخوردارند. افزوده شدن اقلیم کردستان به این مجموعه می‌تواند رقابت برای جذب گردشگر را در بین کشورهای منطقه افزایش دهد. گردشگری یکی از منابع اقتصادی مهم اقلیم کردستان است (Hatami and Sanyar,2017:90). کردستان عراق با داشتن قابلیت‌های بالفعل توریستی متنوع و فراوانی در زمینه‌های جغرافیایی، تاریخی و مردم‌شناختی در کنار ظرفیت‌های بالقوه در زمینه سرگرمی و تفریحی، استراحتگاهی و رفاهی از امتیاز ویژه‌ای در سطح ملی و

منطقه‌ای برخوردار است. داشتن آب‌وهوای مناسب و معتدل به نسبت سایر مناطق عراق، رودخانه‌های پرآب، مناظر طبیعی دلپذیر، بافت سنتی جامعه، تنوع و تکثر در باورها و مناسک دینی و مذهبی، آثار باستانی و تاریخی و... در کنار سهولت دسترسی همگی حکایت از توانایی‌های این منطقه در جذب گردشگران و جهانگردان دارد که در آینده می‌تواند اقتصاد این منطقه فدرال را از یک اقتصاد بیمار تک‌محصولی مبتنی بر صادرات نفت خام برهاند و با سرمایه‌گذاری اندک در این بخش به تولید ارز بپردازد (Farajirad and Ghorbaninejad, 2016:12). در این میان ترکیه وضعیت بسیار بهتری نسبت به دیگر کشورهای منطقه دارد. اما کردها نیز در این زمینه فعال شده‌اند و با استفاده از سرمایه‌گذاری و ورود تکنولوژی به این عرصه برنامه‌های مهمی را در سر دارند (Tabnak, 2014). ایران سالیانه پذیرای ۳۶۰۰۰۰ هزار تن از اقلیم است که نیمی از این گردشگران را بخش سلامت تشکیل می‌دهند (Tabnak, 2017). سفر شهروندان کرد عراقی در سال ۱۳۹۷ به ایران رکورد زد، در حالی که نرخ ورودی مسافران ایرانی از ایران به اقلیم کاهش چشم‌گیری داشت. این وضعیت با توجه به مسایل ارزی ایران به وجود آمد. هر هفته دو بار پرواز بین تهران و اقلیم کردستان عراق وجود دارد. این اتفاق مورد استقبال مردم منطقه قرار گرفت چرا که تعداد زیادی از مردم کردستان عراق برای سفر، درمان و دید و بازدید با اقوام و خویشان خود نیاز به سفر به ایران دارند (Irna, 2018). وضعیت ترکیه نسبت به ایران بهتر است. سوریه با توجه به ناآرامی‌هایش کاملاً از این قافله عقب مانده است. با این حال هفته‌ای یک پرواز از دمشق به سلیمانیه انجام می‌شود (Sana, 2017). به هر روی به نظر می‌رسد گردشگری می‌تواند یکی از مهم‌ترین زمینه‌های همکاری و رقابت میان کشورهای منطقه را تشکیل دهد. امروز سهم جهانی گردشگری در توسعه کشورهای از ۳۰ درصد در سال ۱۹۸۰ به ۴۷ درصد در سال ۲۰۱۱ رسیده و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۳۰ به ۵۷ درصد برسد. گردشگری همچنین سهم قابل توجهی در تولید ناخالص ملی کشورها دارد. طی سال‌های ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۱، این سهم برای کشورهای خاورمیانه به ترتیب ۶ درصد برای ایران، ۱۱ درصد برای سوریه و ترکیه، ۱۹ درصد برای مصر و ۳۵ درصد برای لبنان بوده است (Tourism Strategic Plan for Kurdistan Region, 2013:14). جدول (۱) جزئیات بیشتری

را نشان می دهد.

جدول(۱): مقایسه گردشگری کشورها با خصوصیات مشابه

ایران	اردن	ترکیه	کردستان	نوع گردشگری
*	*	*	*	گردشگری طبیعت
*	*	*	*	گردشگری آب
-	*	*	*	گردشگری اوقات فراغت
-	*	*	*	گردشگری تجارت و همایش
*	-	*	*	گردشگری مذهبی
*	*	*	*	گردشگری فرهنگی
-	-	*	*	گردشگری ماجراجویانه
-	*	*	-	گردشگری درمانی
۳/۳۵۴/۰۰۰	۳/۹۷۵/۰۰۰	۳۴/۰۳۸/۰۰۰	۱/۷۰۰/۰۰۰	تعداد گردشگران
۱ تا ۲ هفته	۳ تا ۵ روز	یک روز	۲ تا ۳ هفته	فرآیند صدور ویزا
امن و پایدار	امن و پایدار	سراسر کشور امن	امن و پایدار	امنیت و ثبات
-	در دسترس	در دسترس	-	گردشگری الکترونیکی
۹۸	۶۰	۴۶	-	رتبه جهانی گردشگری (۲۰۱۳)
-	۷۶	۱۱۲	-	رتبه جهانی در رقابت قیمتی

(Source: Tourism Strategic Plan for Kurdistan Region, 2013: 14)

۱-۴. افزایش هزینه های امنیتی

مناطق کردنشین خاورمیانه، به لحاظ امنیتی برای کشورهای منطقه، درجه پایینی دارد و این موضوع به تبع به افزایش هزینه های امنیتی منجر شده است. ساخت قرارگاه ها، دیوارهای مرزی، پایگاه های نظامی، هزینه های اطلاعاتی و تجسسی، پدافند و... از جمله این هزینه ها هستند. قطعاً با شکل گیری هرگونه دولت جدید در منطقه این هزینه ها افزایش بیشتری خواهد یافت و بر ملت های منطقه تحمیل خواهد شد. از جمله مهم ترین این اقدامات ساخت دیوارهای مرزی میان کشورهای منطقه است. ترکیه پروژه ساخت دیوار ۸۲۶ کیلومتری در مرز سوریه را در سال ۲۰۱۵ آغاز کرده است. ساخت دیوار مرزی با سوریه به عنوان بخشی از اقدامات دولت ترکیه برای افزایش امنیت در مرزها و نیز مبارزه با قاچاق و عبور غیرقانونی از مرزهای این کشور صورت گرفت. ترکیه ۹۱۱ کیلومتر مرز مشترک با سوریه دارد که از سال ۲۰۱۱ و به دنبال تحولات اخیر

در سوریه دچار تنش شده است (Tabnak, 2018). ایران هم مدرنیزاسیون مرز خود با عراق را در دستور کار قرار داد. همچنین طرح انسداد مرزها همچون احداث کانال، خاکریز، سیم خاردار و دیوار بتنی نیز دیگر اقدامات است (Mehrnews, 2011). بمب‌گذاری در مسیر خطوط انتقال انرژی از دیگر هزینه‌هایی است که به ویژه ترک‌ها با آن درگیر هستند ترکیه از مسیرهای اصلی خطوط انتقال انرژی خاورمیانه به ویژه برای کردهاست و امنیت این خطوط برای آن‌ها بسیار اهمیت دارد (Paaschea and Mansurbegb, 2014:8).

۵. ارزیابی ادراک ژئوپلیتیکی کشورهای همجوار دولت منطقه‌ای کردستان (ایران، ترکیه و سوریه) بر اساس مولفه‌ها و شناسه‌های ژئواکونومیکی

مستندات علایق و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی در این پژوهش، گزاره‌های معتبر کتابخانه‌ای بر اساس یافته‌های پژوهش هستند. می‌توان نوع علایق و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی کشورهای همسایه دولت منطقه‌ای کردستان را در ارتباط با وضعیت اقتصادی یا ژئواکونومیکی ارزیابی کرد.

جدول (۲): علایق ژئوپلیتیکی کشورهای همسایه دولت منطقه‌ای کردستان بر اساس مولفه‌های اقتصادی

(ژئواکونومیکی)

ترکیه	(۱) موقعیت ژئواکونومیکی؛ (۲) منابع انرژی؛ (۳) مستعد برای سرمایه‌گذاری؛ (۴) رشد اقتصادی ثابت؛ (۵) محدودیت در منابع اقتصادی اقلیم؛ (۶) هزینه پایین انرژی؛ (۷) تک محصولی بودن و وابستگی اقلیم؛ (۸) عرصه‌ای برای حضور شرکت‌ها و کارگران ترک؛ (۹) رونق بازارچه‌های مرزی؛ (۱۰) حضور گردشگران کرد در کشور؛ (۱۱) نظام اقتصادی مبتنی بر بازار آزاد؛ (۱۲) رشد اقتصادی اقلیم کردستان؛
ایران	(۱) موقعیت ژئواکونومیکی؛ (۲) مستعد برای سرمایه‌گذاری؛ (۳) محدودیت در منابع اقتصادی اقلیم؛ (۴) تک محصولی بودن و وابستگی اقلیم؛ (۵) عرصه‌ای برای حضور شرکت‌ها و کارگران ایرانی؛ (۶) رونق بازارچه‌های مرزی؛ (۷) مبادلات ارزی دوسویه؛ (۸) حضور گردشگران کرد در کشور؛ (۹) رشد اقتصادی اقلیم کردستان؛
سوریه	(۱) موقعیت ژئواکونومیکی؛ (۲) منابع انرژی؛ (۳) محدودیت در منابع اقتصادی اقلیم؛ (۴) هزینه پایین انرژی؛ (۵) تک محصولی بودن و وابستگی اقلیم؛ (۶) حضور گردشگران کرد در کشور؛ (۷) نظام اقتصادی مبتنی بر بازار آزاد؛ (۸) رشد اقتصادی اقلیم کردستان؛

بر اساس گزاره‌های موجود، علایق ژئوپلیتیکی ترکیه ۱۲ مؤلفه، ایران ۹ و برای سوریه ۸ مؤلفه شناسایی شده است.

جدول (۳): دغدغه‌های ژئوپلیتیکی کشورهای همسایه دولت منطقه‌ای کردستان بر اساس مولفه‌های

اقتصادی (ژئواکونومیکي)

ترکیه	ایران	سوریه
۱) افزایش هزینه‌های امنیتی همچون کشیدن مرزها؛ ۲) قاچاق کالا؛ ۳) حضور مافیا؛ ۴) فقر و توسعه‌نیافتگی؛ ۵) نبود امنیت لازم و در نتیجه مغفول ماندن بسترهای گردشگری، دامپروری، کشاورزی، صنعت و...؛ ۶) حضور شرکت‌های رقیب بین‌المللی به ویژه در بخش انرژی؛ ۷) جذب سرمایه‌گذاری خارجی به هر روش ممکن؛ ۸) رقابت برای جذب گردشگر؛	۱) افزایش هزینه‌های امنیتی همچون کشیدن مرزها؛ ۲) قاچاق کالا؛ ۳) حضور مافیا؛ ۴) فقر و توسعه‌نیافتگی؛ ۵) نبود امنیت لازم و در نتیجه مغفول ماندن بسترهای گردشگری، دامپروری، کشاورزی، صنعت و...؛ ۶) منابع انرژی؛ ۷) حضور شرکت‌های رقیب بین‌المللی به ویژه در بخش انرژی؛ ۸) جذب سرمایه‌گذاری خارجی به هر روش ممکن؛ ۹) کولبری؛ ۱۰) رقابت برای جذب گردشگر؛ ۱۱) نظام اقتصادی مبتنی بر بازار آزاد؛	۱) افزایش هزینه‌های امنیتی همچون کشیدن مرزها؛ ۲) قاچاق کالا؛ ۳) حضور مافیا؛ ۴) فقر و توسعه‌نیافتگی؛ ۵) نبود امنیت لازم و در نتیجه مغفول ماندن بسترهای گردشگری، دامپروری، کشاورزی، صنعت و...؛ ۶) حضور شرکت‌های رقیب بین‌المللی به ویژه در بخش انرژی؛ ۷) جذب سرمایه‌گذاری خارجی به هر روش ممکن؛ ۹) رقابت برای جذب گردشگر؛

دغدغه‌ها و نگرانی‌های ژئوپلیتیکی برای ترکیه ۸ مؤلفه، ایران ۱۱ و برای سوریه ۹ مؤلفه می‌باشد.

جدول (۴): اشتراک و افتراق در علایق ژئوپلیتیکی کشورهای همجوار دولت منطقه‌ای بر اساس مولفه‌های

اقتصادی (ژئواکونومیکي)

ش	شاخص	نام کشور		
		ترکیه	ایران	سوریه
۱	موقعیت ژئواکونومیکي	*	*	*
۲	منابع انرژی	*	-	*
۳	مستعد برای سرمایه‌گذاری	*	*	-
۴	رشد اقتصادی اقلیم کردستان	*	*	*
۵	محدودیت در منابع اقتصادی اقلیم	*	*	*
۶	هزینه پایین انرژی	*	-	*
۷	تک محصولی بودن و وابستگی اقلیم	*	*	*
۸	عرضه‌ای برای حضور شرکت‌ها و کارگران	*	*	-
۹	رونق بازارچه‌های مرزی	*	*	-
۱۰	حضور گردشگران کرد در کشور	*	*	*
۱۱	بازار آزاد اقتصادی	*	-	*
۱۲	مبادلات ارزی دوسویه	-	*	-

بر اساس مولفه‌های موجود در علائق ژئوپلیتیکی میان سه کشور همجوار علائق مشترک بیشتری وجود دارد و بیش از آنکه تفاوت وجود داشته باشد، شباهت وجود دارد.

جدول (۵): اشتراکات و افتراقات دغدغه‌های ژئوپلیتیکی کشورهای همسایه دولت منطقه‌ای کردستان بر

اساس مولفه‌های اقتصادی (ژئواکونومیکی)

ش	شاخص	نام کشور			ش	شاخص	نام کشور		
		ترکیه	ایران	سوریه			ترکیه	ایران	سوریه
۱	افزایش هزینه‌های امنیتی همچون کشیدن مرزها	*	*	*	۷	رقابت برای جذب گردشگر	*	*	*
۲	قاچاق کالا	*	*	*	۸	جذب سرمایه‌گذاری خارجی با هر روش ممکن	*	*	*
۳	فقر و توسعه‌نیافتگی	*	*	*	۹	حضور مافیا	*	*	*
۴	حضور شرکت‌های رقیب بین‌المللی به ویژه در بخش انرژی	*	*	*	۱۰	نبود امنیت لازم و مغفول ماندن بسترهای گردشگری، دامپروری، کشاورزی، صنعت و...	*	*	*
۵	منابع انرژی	-	*	-	۱۱	کولبری	-	*	-
۶	بازار آزاد اقتصادی	a	*	.					

در دغدغه‌های ژئوپلیتیکی هم به مانند علائق ژئوپلیتیکی هر سه کشور، بیش از آنکه تفاوت وجود داشته باشد، شباهت وجود دارد و کشورهای همسایه دغدغه‌های مشترکی بر اساس شناسه‌های ژئواکونومیکی نسبت به اقلیم کردستان عراق دارند.

۶. نتیجه‌گیری

متغیرهای ژئواکونومیکی با رویکرد غالب از اهم مولفه‌های تاثیرگذار بر ادراک ژئوپلیتیکی در مناسبات کشورها نسبت به مناطق جغرافیایی هستند. به دلیل وجود رقابت شدید بر سر منافع از جمله حوزه‌های چالش‌برانگیزی بوده که درون آن طیف متنوعی از اقدامات را اعم از رقابت، مخالفت، تعارض و... می‌توان جست‌وجو نمود. مولفه‌های اقتصادی، کارکردهای دوگانه‌ای دارد و به صورت توأمان تولید تهدید و فرصت می‌نمایند. تاثیرپذیری کشورها از مولفه‌ها و متغیرهای

اقتصادی تا حد زیادی تحت شرایط زمانی و مکانی است. متغیرها و مولفه‌های ژئواکونومیکی شناسایی شده در این تحقیق منطبق بر گزاره‌های کتابخانه‌ای، ۲۱ مورد می‌باشد که می‌توانند در تبیین ادراک ژئوپلیتیکی کشورها و بازیگران سیاسی نسبت به سایر مناطق مورد ارزیابی قرار گیرند. در طی دو دهه اخیر دولت منطقه‌ای کردستان به عنصری دینامیک و پیشرو در تحولات منطقه شناخته شده است. تحولات آن محصول درونداد سیستم‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌باشد. دیگر آن که کردستان خود به عنوان یک سیستم در تحولات منطقه‌ای و جهانی نقش آفرینی نموده و بر الگوهای رفتاری در روابط ژئوپلیتیکی تاثیرگذار است.

کشورهای همجوار بنا به ویژگی‌های جغرافیایی، شرایط مکانی و زمانی نمی‌توانند نسبت به مولفه‌ها و متغیرهای ژئواکونومیکی موجود در دولت منطقه کردستان علایق و نگرانی‌های مشترک و همسو داشته باشند. با تامل بر شناسه‌ها و میزان علایق و نگرانی‌های ژئوپلیتیکی کشورهای همجوار (ایران، ترکیه و سوریه) در بعد اقتصادی (ژئواکونومیکی) نسبت به دولت منطقه‌ای کردستان می‌توان گفت ترکیه بیشترین علایق را برای خود در اقلیم کردستان عراق تعریف کرده است. ترکیه، ضمن اینکه تنش‌های فراوانی با اقلیم دارد، با تعریف کارکردها و علایق ژئوپلیتیک در حوزه اقتصاد، تلاش دارد تا از این طریق نزدیکی بیشتری برقرار کند تا با ایجاد سرمایه‌گذاری‌های مشترک به اهداف اقتصادی و سیاسی از جمله امنیت پایدار در مناطق کردنشین دسترسی پیدا کند. کشور ایران با توجه به دغدغه‌های ژئوپلیتیکی بیشترین تنش را در فضای دولت منطقه‌ای کردستان دارد امید است با شناخت و استفاده بهتر و کارآمدتر از متغیرهای مورد نظر بتوانیم تهدیدهای فرا رو را کمرنگ‌تر و به فرصت تبدیل نماییم. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد وجود برخی از تفاوت‌های اساسی در علایق و نگرانی‌های ژئوپلیتیکی مبتنی بر مولفه‌های اقتصادی منجر به رقابت و تعارض میان کشورهای همجوار نسبت به فضای دولت منطقه‌ای کردستان می‌باشد اما دامنه واگرایی و تعارض بخشی میان سه کشور همجوار با توجه به کثرت علایق، اشتراک و مشابهت در علایق و نگرانی‌های ژئوپلیتیکی محدود است. به نسبت می‌توان گفت فراوانی و دامنه اشتراک و مشابهت در علایق و نگرانی‌های ژئواکونومیک دولت منطقه‌ای کردستان می‌تواند مبنای همسویی و اتحاد استراتژیک میان سه کشور همجوار در مواجهه با مسائل

حاد(از جمله مسئله کردی و استقلال) در این منطقه باشد و تنگنای ژئوپلیتیکی را بر دولت منطقه‌ای کردستان تحمیل نماید چنان‌که تاکنون نیز بارها این موضوع به بالفعل تبدیل شده است.

۷. قدردانی

نگارندگان از دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات جهت فراهم نمودن شرایط لازم در به انجام رساندن این پژوهش تشکر می‌نمایند.

References

1. Afshordi, M.H.(2002). Geopolitics of the Caucasus and Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran Command and Staff College of the Revolutionary Guards, Vice President for Research .[In Persian]
2. Ahmadi, k.(2006). Iraq after the fall of Baghdad, Ministry of Foreign Affairs Publications,Tehran.[In Persian]
3. Ahmadian , G.; Samira, A.; Masoud, A. (2019). Arab spring and the position of the Kurdish Regional Government of Iraq in the Middle Easte, Iranian Research Letter of International Politics,Vol.7 Autumn and winter. (2019). No . 1.[In Persian]
4. Bahmanabadi, S .(2015). The potentials and subtleties of the relations between Iran and the Iraqi Kurdistan region, Journal of Regional Studies. No 53. Pp 149-186.[In Persian]
5. Collins, J (1998). MilitaryGeography. Washington:Brassey.
6. Darvishi, F; Mohammadian, A. (2014). Investigating the Foreign Political Impact of Turkey in the Iraqi Kurdistan Region on the National Interests of the Islamic Republic of Iran 1991-2013, Defense Political Journal, Year 22, Issue 85, Winter 2014.[In Persian]
7. Dastmali, M.A .(2017). Turkey and the Kurdish Challenge, Strategic Studies Quarterly, Nineteenth Year, No. 71, pp. 176-171 .[In Persian]
8. Evin, A; and et al. (2010). Getting to Zero: Turkey, Its Neighbors and the West, Washington D.C: Transatlantic Academy.
9. Farajirad, A.R; Ghorbaninejad, R. (2017). Study and analysis of the geopolitical situation of Iraqi Kurdistan,
10. Ghalibaf, M.B; Shegefti, A.Y; Ramezanzadeh Lasboei, M . (2008). Impacts Dimensions of Social Capital on Border Security, Geopolitics Quarterly, 4 Year, No 2.[In Persian]
11. Ghasemi, A. (2006). Ethnic crisis management in Turkey with emphasis on PKK, Research report, Tehran: Research Institute for Strategic Studies.[In Persian]
12. Ghorbaninejad, R. (2014). Finding Pattern of Tension Geopolitical Resources in Nation Relations, Case Study: Southwest Asia, Dissertation in Modares Training University by Guidance Mohammad Reza Hafez Nia.[In Persian]
13. Gunes, C (2019). The Kurds in a New Middle East, London: Palgrave Macmillan.
14. Hafeznia, M.R. (2018). Principles and concepts of Geopolitics with New Edition and Revision, Mashhad papole.[In Persian]
15. Hafeznia, M.R; Kaviani Rad, M. (2015). Phylosophy of Political Geography , First Edition, Tehran, Research Institute of Strategic Studies.[In Persian]
16. Hatami, M.R; Sanyar, M. (2018). Kurdistan Region referendum; Resources and bottlenecks in the formation of a national government, Quarterly Journal of

- Strategic Studies, No 76, summer 2018, pp 85-111. **[In Persian]**
17. Katzman, K. (2013). Iraq: Politic, Governance, and Human Rights. Congressional Research Service (CRS) Report for Congress. August 22, 2013. RS.21968.
  18. Kavianirad, M. (2009). Geopolitical analysis of Iraqi Kurdistan, Defense Strategy Quarterly, 6 year, No 20. **[In Persian]**
  19. Larzief, M.C. (2002). Kurdistan and Kurd and The Causes of Crisis, Translated by Behzad Khoshhali, Sanandaj: Midia Pub. **[In Persian]**
  20. Mandel, R. (2000). The changing face of national security, Translation of Strategic Studies Research Institute Tehran: Strategic Publications. **[In Persian]**
  21. Mehrabi, A.R; Ghamparvar, A. (2012). Effective Geopolitical factors of Kurdish divergence and Crisis in Turkey's Kurdistan, Geopolitics Quarterly, Year 7, Issue 2, Summer 2012, pp. 183 – 213. **[In Persian]**
  22. Mohammad, T. (2012). (Orsam.blogfa.com). **[In Persian]**
  23. Mohammadi, A (2016). The geopolitical bottlenecks and potentials of the political independence of Iraqi Kurdistan, Kani katib. **[In Persian]**
  24. Mohammadi, H.R; Khaledi, H. (2012). Geopolitics of Iraqi Kurdistan, Tehran: Eentekhab. **[In Persian]**
  25. Mohammadi, H.R; Khaledi, H; Salimnejad, N. (2011). Orthern Iraq Autonomy and Its Impacts for the Neighboring Ethnocentric Movements, Geopolitics Quarterly, Year 6, Issue 1, Spring 2011, pp. 112-148. **[In Persian]**
  26. Nasri, Gh; Rezai, D. (2014). The Feasibility study of the Iraqi Kurdish region independence and its impacts on Irans national security, Research Security, volume 12, winter 2014, No 44, PP 29-56. **[In Persian]**
  27. Nikfar, J; Mahidashti, M. (2016). Analysis of Iraqi Kurdistan's Oil Strategy, Goals and Approaches, Strategic Policy Research: Fall 2015 No. 14, PP 167-197. **[In Persian]**
  28. Noer, J. (1996). Maritime Interests in southeast Asia. ashington, DC: National Defense University
  29. Olson, R. (2006). Relations among Turkey, Iraq, Kurdistan-Iraq, the Wider Middle East, and Iran, Mediterranean Quarterly <<http://muse.jhu.edu>.
  30. Omar Dabbagh, N. (2012). Investigating the trade relations between the Islamic Republic of Iran and the Iraqi Kurdistan region, http://nazimdabbagh.com/fa/index.php?option=com_content&task=view&id=83&Itemid=1. **[In Persian]**
  31. Paasche, T.F; Mansuurbeg. (2014). "Kurdistan Regional Government- Turkish energy relations: a complex partnership" Accessed July 17, 2014. <http://dx.doi.org>.
  32. Paz Amit, (2011). "Oil and Political Authority: An Analysis of Relations Between the Government of Iraq and the Kurdistan Regional Government", MIMEP Insight, retrieved from <http://www.tuftsgloballeadership.org>.
  33. Peshgahefard, Z; Karimi, H. (2019). Investigating the Consequences of the

- Regional Referendum in Iraqi Kurdistan, Journal of Human Geography Research, Volume 50, No 4, Winter 2019, pp1029-1047. **[In Persian]**
34. Philips, D.L. (2009). Confidence Building between Turks and Iraqi Kurds, Atlantic Council of the United States, <https://cdn.atlanticcouncil.org/wpcontent/uploads/2009/06/ConfidenceBuildingBetweenTurksandIraqiKurds.pdf>.
35. Pourkhosravi, A. (2009). Turkey and the Whirlpool of Iraqi Transformation, Journal of Political-Economic Information, Vol. 22, No. 248. **[In Persian]**
36. Qorbani, A. (2012). Strategic study of us foreign policy in Iraqi Kurdistan and national security of the Islamic republic of iran, Strategy Quarterly, No. 62. **[In Persian]**
37. Romina, I; Bidar, M.T. (2019). The Impact of U.S Strategy on Iraqi Kurdistan from 1971 to 2014, Geopolitics Quarterly, Fourteenth year, second issue, summer 2019, pp. 1-20. **[In Persian]**
38. Stansfield, G. (2013). The unraveling of the post first world war state system? The Kurdistan region of Iraq and the transformation of the Middle East, International Affairs, No 89.
39. The World Bank (2015). THE KURDISTAN REGION OF IRAQ, <http://documents.worldbank.org/curated/en/579451468305943474/pdf/958080PUB0A0pri0PUBLIC09781464805486.pdf>.
40. Tourism Strategic Plan for Kurdistan Region (2013). Kurdistan Regional Government Ministry of Municipalities and Tourism, General Board of Tourism: http://bot.gov.krd/sites/default/files/Documents/TOURISM%20STRATEGIC%20PLAN_compressed.pdf.
41. Valencia, M. (1995). China and the South China Sea DisPutes ,Adelphi paper 298 .London :International Institute for Strategic Studies.
42. Zibakalam, S; Abdollahpour, M.R. (2012). Fragile geopolitics ,convergence factor in Approaching of Iraqi Kurds to Israel, Politics Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Science, Volume 41, No 4, pp. 59- 75. **[In Persian]**
۳۳. خبرگزاری الجزیره . (<http://www.aljazeera.com>)
۴۴. خبرگزاری ایرنا. (<https://www.irna.ir>)
۵۵. خبرگزاری ایسنا . (<https://www.isna.ir>)
۴۶. خبرگزاری آنا . (<https://ana.ir>)
۴۷. خبرگزاری آنا تولی . (<https://www.aa.com.tr>)
۴۸. خبرگزاری رویترز . (<https://www.reuters.com>)
۴۹. خبرگزاری کردستان ۲۴ . (<https://www.kurdistan24.net>)

۵۰. خبرگزاری مهر (<https://www.mehrnews.com>)
۵۱. روزنامه دیلی صباح چاپ ترکیه به تاریخ ۲۰۱۸/۶/۹ (<https://www.dailysabah.com>)
۵۲. سایت خبری - تحلیلی تابناک (<https://www.tabnak.ir>)
۳۳. خبرگزاری سانا: خبرگزاری جمهوری عربی سوریه (<https://www.sana.sy>)
۴۴. تی آر تی: سازمان رادیو و تلویزیون دولتی ترکیه (<https://www.trt.net.tr>)
۵۵. خبرگزاری فرانس ۲۴ (<https://www.france24.com>)
۵۶. خبرگزاری فارس (<https://farsnews.ir>)
57. www.kurd.us
58. Google.com :Kurdistan Regional Government area of control (Chapman,2008)

